

חקירת יהודי סאבוי בשל האשמות בהרעלת בארות: עיון מחודש

צפריר ברזלי

תקציר: במהלך שנת 1348 הכתה המגפה השחורה ברבים מאזורי אירופה, ובעקבותיה הועלו האשמות שקבצנים, נוודים וזרים הרעילו את מקורות המים. עד מהרה הופנו ההאשמות הללו גם, ובעיקר, כלפי יהודים, והם נחקרו והוצאו להורג בהמוניהם. תפנית חשובה זו התרחשה ברוזנות סאבוי שבאימפריה הגרמנית בין החודשים אוגוסט לאוקטובר 1348, והמסמך המרכזי המתאר אותה הוא רישום חקירתם של כעשרה יהודים בצפון סאבוי. רבים מההיסטוריונים שכתבו על רדיפת היהודים בעת המגפה השחורה דנו במסמך זה, אך נטו לפרש אותו כניסיון להצדיק בדיעבד האשמות בלתי הגיוניות כנגד היהודים, ולא כתיעוד של חקירה שאכן התרחשה. המאמר מציג בחינה כוללת של המסמך ומראה - בניגוד להיסטוריוגרפיה המקובלת - כי הוא כולל שני שלבים של החקירה כנגד היהודים. בראשון הקנוניה להרעיל את הבארות נחשבה מקומית ומוגבלת, ובשני היא נתפסה נרחבת הרבה יותר. מכך ניתן להסיק פרטים חשובים על אודות התגבשותן של ההאשמות ושכלולן לכלל טענות על קנוניה יהודית נרחבת שנועדה להשמיד את הנצרות. כמו כן ניתן ללמוד כיצד הבינו השלטונות הנוצריים את מבנה הקהילות היהודיות ואת אורח החיים שלהן כתנאי שאפשר לכאורה מבצע הרעלה שכזה.

צפריר ברזלי הוא עמית פוסט־דוקטורט באוניברסיטה העברית. הוא מלמד בחוגים להיסטוריה ולהיסטוריה של עם ישראל באוניברסיטה העברית, באוניברסיטת בריאילן ובאוניברסיטת בן-גוריון. עבודת הדוקטור שלו עוסקת בהאשמות בהרעלת בארות כנגד מיעוטים באירופה בימי הביניים, ומחקרו הנוכחי מתמקד בקשרים בין יהודים לנוצרים בהקשר של שימוש במים בחברה זו.

* * *

כיוון שהבנתי שרציתם לדעת על אודות הווידויים שמסרו היהודים והראיות שהובאו כנגדם, אני כותב כאן לכם, ולמי מאנשיכם הרוצה לדעת, שאנשי ברן (Bern) מחזיקים בעותק של [סיכומי] חקירות ויידוים של היהודים. [יהודים אלו] נעצרו באזורם ובמקומות רבים אחרים, והורשעו בעניין רעל וארס שהושמו במעיינות. לפיכך, עותק זה מכיל בפירוט את האמת [בעניין זה]. כיוון שיהודים רבים הועמדו לחקירה והתוודו, ואחרים [התוודו] ללא חקירה מרצונם החופשי, הם זמנו לעמוד לדין, ונשרפו [על המוקד] על פי הדין. גם נוצרים אחדים, שלהם סיפרו היהודים על הרעל כדי שירעילו נוצרים [בעצמם], הושמו על הגלגל ועונו. ואכן, שרפת היהודים ועינוים של הנוצרים הללו התרחשו במקומות רבים ברוזנות סאבוי. מי ייתן והאל יגן עליכם.¹

במילים אלו פתח אדון טירת שיון (Chillon) את מכתבו לחברי מועצת העיר שטרסבורג (Strasbourg). במכתב ביקש אדון הטירה להעביר מידע רשמי על אודות חקירתם של היהודים, ואף של כמה נוצרים, שנאשמו בהרעלת מקורות מים.² האשמה זו התחזקה

* כתיבת מאמר זה נתמכה במימון של המועצה האירופית למחקר (European Research Council), כחלק מתכנית המסגרת האירופית למחקר וחדשנות Horizon 2020 (הסכם מענק מחקר מספר 681507 grant). אני מבקש להודות לחברות וחברי קבוצת המחקר של ה-ERC 'אל מעבר לאליטה: חיי יומיום של יהודים באירופה הצפונית בימי הביניים', על שסייעו לי לגבש ולערוך מאמר זה.

1 'Quia intellexi vos scire desiderare confessiones judeorum et probationes factas contra ipsos judeos, vobis et vestrum cuilibet scire volentibus notifico per praesentes, quod Bernenses copiam inquisitionum et confessionum judeorum in partibus istis nuper commorantium et inculpatorum super tossico et veneno in fontibus posito ey in pluribus aliis locis habuerunt et sicut in ipsa copia continetur penitus esse verum, et quia plures judei ad quaestionem positi et quidam sine quaestione propter eorum confessiones fuerunt ad iudicium evocati et per iudicium combusti, etiam quidam christiani, quibus judei aliqui de tossico tradiderant ad intossicandum christianos, extiterunt in rota positi et tormentati. Haec enim combustion judeorum et tormentum dicatorum christianorum facta existit in pluribus locis Sabaudiae comitatus. Omnipotens vos conservat.' – Hans Witte and Georg Wolfram, eds., *Urkunden und Akten der Stadt Strassburg, herausgegeben mit Unterstützung der Landes- und der Stadtverwaltung*, 5, Strassburg 1896, p. 168.

2 מהדורה לטינית של המכתב: ויטה וולפרם, מסמכים (שם), עמ' 167-174. אנגלית (ללא המשפט האחרון): Rosemary Horrox, ed., *The Black Death*, Manchester and New York 1994, pp. 219-211. כיוון שמדובר בטקסט ארוך למדי, מאמר זה לא יכלול תרגום מלא שלו לעברית.

בחוֹדשי הסתיו של שנת 1348, התקופה שבה נשלח המכתב, בשל התמותה הנרחבת שגרמה המגפה השחורה ברחבי אירופה באותה העת. המכתב הארוך מכיל מידע רב בנוגע לאירועים אלו, ואף כולל תיעוד מפורט של שתי חקירות שנערכו כנגד היהודים ברוזנות סאבוי (Savoy). מאמר זה יתמקד בנייתוחו של המכתב במטרה להבהיר את התפתחות יחסן של הרשויות בסאבוי כלפי היהודים לאור ההאשמות כלפיהם. אף שמדובר בנושא השייך לחקר ההיסטוריה הפוליטית והממסדית, העיון במסמך מסאבוי שופך אור גם על חיי היומיום של היהודים באזור זה. המסמך מציג אומנם תמונה שלילית מאוד של היהודים, שהתעצבה בחלקה בשל המשבר החברתי שגרמה המגפה, אך הוא חושף מידע על הקשרים המתמשכים ששררו באזור ביניהם לבין הנוצרים. המסמך מראה כיצד תפסו הנוצרים את היהודים כמיעוט נפרד, ומה היו ההשלכות המעשיות של תפיסה זו על הקשרים השגרתיים שהתקיימו בין חברי שתי הקבוצות. מאמר זה סוקר את התפתחותן של ההאשמות בהרעלת בארות כנגד יהודי סאבוי תוך התמקדות במסמך לעיל, הכולל את רוב המידע ששרד בנושא. ראשית אציג רקע היסטורי להתפתחותן של האשמות בהרעלת בארות כנגד יהודים ונוצרים במהלך שנת 1348. לאחר מכן אתאר את המסמך בפירוט ואדון בהיסטוריוגרפיה הקיימת על אודותיו. בהמשך אנתח את המסמך, באופן שיבחן את ההקשר ההיסטורי שבו הוא נוצר ויראה כיצד התפתחו חלקיו השונים באופן כרונולוגי. לאחר מכן אערוך מיפוי גיאוגרפי של המידע המופיע במסמך, ואשרטט את הקשרים החברתיים בין האנשים המוזכרים בו. לבסוף אציג מסקנות בנוגע להתפתחותן של ההאשמות בסאבוי ולשינויים ביחס השלטונות כלפי היהודים בימי המגפה השחורה. כמו כן אציע תובנות לגבי האופן שבו תפסו השלטונות את יהודי סאבוי, ואדון בקשר בין תפיסות אלו להאשמות שהופנו כנגדם.

רקע היסטורי

חוֹדשי הקיץ של שנת 1348 היו עת פורענות ברוזנות הקטנה של סאבוי, בחלקה הדרום מערבי של האימפריה הגרמנית (שוויץ המודרנית), על גבול צרפת. המגפה השחורה הופיעה באביב בפרובנס (Provence) שבדרום, ועד מהרה הגיעו משם דיווחים על תמותה נרחבת. כשליש מתושבי הערים מצאו את מותם במגפה, ומנהיגי הציבור היו אובדי עצות. לא הועילו תפילותיהם של אנשי הכנסייה, עצותיהם המלומדות של הרופאים או ניסיונותיהם של הפקידים העירוניים להגביל את התפשטות המחלה. איש

לא ראה עצמו מוגן מפני המוות, בעת שעשרות ולעיתים מאות מהאזרחים נפטרו מידי יום. גם הניסיונות לברוח מפני המגפה עלו בתוהו, כיוון שהיא התפשטה, לאט אך בעקביות, אל תוך היבשת. אנשי סאבוי שמעו את סיפורי שכניהם שבדרום, וידעו שלא ירחק היום והמגפה תגיע אל גבול הרונזות, וכי אין איש היכול למנוע זאת.³

אנשי סאבוי קיבלו גם דיווחים על אודות המתחים החברתיים שגרמה המגפה משכניהם שבפרובנס וכן מאלו שבדופינה (Dauphiné), האזור האוטונומי ששכן בין סאבוי לפרובנס. הפחד המתמיד מיום המחר, וכן התערערות הסדר העירוני, הביאו לגילויים של אלימות עממית. רכושם של אלו שמתו או ברחו נותר לעיתים הפקר, והחשד כלפי זרים התגבר.⁴ הממונים על אכיפת החוק, ששורותיהם התדלדלו בשל התמותה, ניסו למנוע מקרים של שוד וביזה, אך לא תמיד הצליחו בכך. כל אורח מקרי או קבצן בלתי מוכר יכלו לשאת איתם את המגפה, ולהביא לכיליון של אזרחים, משפחות, ואפילו קהילות שלמות.⁵ התמותה העצומה וחוסר היכולת לעצור את התפשטותה שכנעו רבים, כולל בקרב השלטונות, שיתכן שבוצעה הרעלת בארות בהיקף גדול שגרמה לחולי. כבר באפריל 1348 נעצרו זרים וקבצנים במקומות אחרים בפרובנס ובדרום צרפת, נחקרו בעינויים והועלו על המוקד. הם הואשמו והורשעו בהפצת המגפה באמצעות

3 הורו, המוות השחור (לעיל, הערה 2), עמ' 43-45, Ole J. Benedictow, *The Black Death, 1346-1353: The Complete History*, Woodbridge 2004, pp. 96-104, 315-328; Heinrich Taube von Selbach, *Chronica Heinrici surdi de Selbach*, M.G.H SS rer. Germ. N.S. vol. 1, Berlin 1922, p. 76.

4 לגבי אלימות עממית, ראו: Joseph Shatzmiller, 'Les Juifs de Provence pendant la Peste Noire', *REJ* 133 (1974), pp. 457-472; David Nirenberg, *Communities of Violence: Persecution of Minorities in the Middle Ages*, Princeton 1996, pp. 235-243; Florent Pouvreau, 'Les violences antijuives en Dauphiné en 1348: Des stéréotypes de persécutions aux enjeux locaux', *La pierre et l'écrit* 23 (2012), pp. 11-12. בחלק מאזורי דרום אירופה נאשמו קבצנים, נוודים, וזרים נוצרים בהפצת המגפה: הורו, המוות השחור (לעיל, הערה 2), עמ' 43-45; נירנברג, קהילות (שם), עמ' 233; Carlo Ginzburg, *Ecstasies: Deciphering the Witches' Sabbath*, Translated by Raymond Rosenthal, New York 1991, pp. 64-65.

5 Eugene L. Cox, *The Green Count of Savoy: Amedeus VI and Transalpine Savoy in the Fourteenth-Century*, Princeton 1967, pp. 68-69; פוברו, 315-328; אלימות אנטי-יהודית (לעיל, הערה 4), עמ' 11-12; גינזבורג, שבת המכשפות (לעיל, הערה 4), עמ' 65-67; Thomas Bardelle, *Juden in einem Transit- und Brückenland: Studien zur Geschichte der Juden in Savoyen-Piemont bis zum Ende der Herrschaft Amadeus VIII*, Hannover 1998, pp. 247-250. הערה 2), עמ' 45.

הרעלת בארות.⁶ האשמות דומות הופיעו לראשונה כנגד מצורעים ויהודים בצרפת ובאראגון (Aragon) כבר ב־1321, אך הן נעלמו כמעט לחלוטין ב־27 השנים שחלפו עד להופעת המגפה, ונראה כי הן הופיעו מחדש בהשפעתה.⁷ בנסיבות אלו הופיעו גם גילויים של אלימות עממית מצד נוצרים בני המקום כנגד יהודים, אם כי נראה שהיהודים טרם הואשמו בהרעלת בארות בשלב זה. בפרובנס תקף ההמון שכונות של יהודים בכמה ערים וכפרים, בזז את רכושם והרג רבים מהם. נראה כי המושלים המקומיים התנגדו להתקפות אך היו חסרי אונים כנגד הפורעים.⁸ בסאבוי ובדופינה חל שינוי מסוים באופי ההאשמות שהופנו כנגד חשודים בהרעלת בארות, ובאופן תגובתן של הרשויות לעניין. כאמור, באזורים שמדרום לרוזנות הואשמו בעיקר קבצנים, זרים ונוודים נוצרים בהרעלת בארות, והממונים על החוק פעלו כנגדם. יהודים אומנם הותקפו לעיתים על ידי ההמון, אך הרשויות פעלו לרוב כדי להגן עליהם.⁹ אלא שבחודשים מאי-יולי של שנת 1348 השתכנעו אנשי הרשויות בסאבוי שהיהודים היו האחראים העיקריים להרעלת הבארות והפצת המגפה. הם אומנם לא נטשו את הרעיון שהיו אנשים מקרב הנוצרים שהשתתפו בקנוניה, אך טענו כעת כי אלו פעלו בשליחותם של היהודים. על כן הם החלו לעצור יהודים מקומיים, לחקור ולהעניש אותם, ואף להחרים את רכושם.¹⁰ למפנה זה הייתה חשיבות רבה בקביעת גורלם של יהודי האימפריה הגרמנית כולם. לאחר שהתקבע הרעיון כי היהודים היו אלו שיזמו וארגנו את הרעלת הבארות, הוא הופץ עד מהרה צפונה ומזרחה, לרוב

6 הורו, המוות השחור (שם), עמ' 45, 222-223; נירנברג, קהילות (לעיל, הערה 4), עמ' 233-235; גינזבורג, שבת המכשפות (לעיל, הערה 4) עמ' 64-65. פיליפ זיגלר טען בטעות שהרדיפות בדרום צרפת כוונו נגד יהודים: Philip Ziegler, *The Black Death*, London 1968, p. 102.

7 נירנברג, קהילות (שם), עמ' 93-124; גינזבורג, שבת המכשפות (שם), עמ' 33-53.

8 שצמילר, יהודי פרובאנס (לעיל, הערה 4), עמ' 457-472; גינזבורג, שבת המכשפות (שם), עמ' 63-64; גראוס, רדיפות, 159-160.

9 שצמילר, יהודי פרובאנס (שם), עמ' 457-472; נירנברג, קהילות (לעיל, הערה 4), עמ' 235-243.

10 ברדלה, יהודים (לעיל, הערה 5), עמ' 251-252; קוקס, הרוזן הירוק (לעיל, הערה 5), עמ' 69-70; Leon Costa de Beauregard, 'Notes et documents sur la condition des Juifs en Savoie dans les siècles du moyen-âge', Mémoires de l'Académie Royale de Savoie, second series, 2 (1854), pp. 101-104; Katelyn N. Mesler, 'Legends of Jewish Sorcery: Reputations and Representations in Late Antiquity and Medieval Europe', PhD dissertation, Northwestern University, 2012, pp. 299-307.

שטחי האימפריה. הרעיון שימש הצדקה לתקיפתן של רוב הקהילות באימפריה - מעל ל-300 קהילות.¹¹ כמעט בכל המקרים שבהם ידועה הסיבה המוצהרת לרדיפות, מדובר היה בהאשמות בהרעלת בארות. אומנם יש להניח כי גם לגורמים חברתיים, כלכליים ודתיים אחרים היה תפקיד בגרימת האלימות נגד היהודים, ובכל זאת נראה כי האמונה שהבארות אכן הורעלו קנתה לה אחיזה על רקע המגפה. לפיכך האירועים שהתרחשו בסאבוי בחודשי הקיץ והסתיו של 1348 ראויים לבחינה קפדנית ולמעקב אחר התפתחות ההאשמות. ניתוח של היווצרות ההאשמות יכול להבהיר את נקודת המבט הנוצרית כלפי היהודים בהקשר זה, ולהסביר מדוע הן התקבלו בהתלהבות כה גדולה בקרב החברה הנוצרית. האם השלטונות ראו את היהודים כחברים נאמנים לשכניהם הנוצרים, או כקשורים ומחויבים יותר לבני דתם שחיו במרחקים? כיצד הבינו הנוצרים את תפקידה של הקהילה היהודית, ואת הקשרים בין חבריה? ומדוע ובאיזה אופן נתפסו הקשרים הללו כבסיס לארגון קנוניה אנטי-נוצרית?

מקורות והיסטוריוגרפיה

ישנם כמה מקורות ראשוניים המתארים את ההתרחשויות בסאבוי בתקופה הנידונה שהיו עשויים לתת מענה מסוים לשאלות לעיל, אלא שרובם המכריע הם מקורות מנהלתיים. מדובר בדיווחים על אודות החרמת כספים מיהודים על ידי הרשויות, מעצרים, וקיומם של משפטים. באמצעות מקורות אלו ניתן לקבוע באופן כללי מתי והיכן נרדפו היהודים ולהבהיר אלו מהפקידים והרשויות ניהלו את הרדיפה.¹² יש בכך כמובן חשיבות רבה, אך אין בכך כדי לשפוך אור על ההתפתחות הרעיונית של

Alfred Haverkamp, 'Die Judenverfolgungen zur Zeit des Schwarzen Todes im 11 Gesellschaftsgefüge deutscher Städte', *Zur Geschichte der Juden im Deutschland des späten Mittelalters und der frühen Neuzeit*, edited by Alfred Haverkamp, Stuttgart 1981, pp. 27-43; František Graus, Pest, Geissler, *Judenmorde: Das 14. Jahrhundert als Krisenzeit*, Göttingen 1987, pp. 161-167, 299-334.

Renata Segre, 'Testimonianze documentarie sugli ebrei negli stati Sabaudi (1297- 12 1398)', *Michael* 4 (1976), pp. 311-317; Achille Nordmann, ed., 'Documents relatifs à l'histoire des Juifs à Genève, dans le pays de Vaud et en Savoie', *REJ* 83 (1927), pp. 'עמ' 81-91, here pp.68-71; *REJ* 84 (1927), pp. 63-73, ברדלה, יהודים (לעיל, הערה 5), עמ' 254-250; קוסטה דה באורגר, רשימות (לעיל, הערה 10), עמ' 104-101, 118-116.

ההאשמות עצמן, ועל תפיסותיהם של הנוצרים את היהודים. כדי לעשות זאת יש לבחון את התנהלותם של החוקרים, השופטים והעדים במוסדות שניהלו את תשואל היהודים והרשיעו אותם. המכתב ששלח אדון טירת שיון למועצת העיר שטרסבורג הוא היחיד מבין המסמכים ששרדו המתאר בפירוט את ההתרחשויות בבתי הדין המקומיים בסאבוי, ולכן מאמר זה מתמקד בו. המכתב מכיל שני פרוטוקולים המתעדים את חקירתם של היהודים בטירת שיון ובעיר שאטל (Châtel) בחודשים ספטמבר ואוקטובר 1348. אף שמדובר במסמך יחיד, הוא ארוך ומפורט, ומתאר את חקירתם של עשרה עדים, חמישה בכל בית דין, וכן אירועים נוספים.¹³

היסטוריונים רבים הכירו בחשיבותו של מסמך זה והתייחסו אליו בפירוט כחלק מניסיונם להסביר את האלימות כנגד יהודי האימפריה הגרמנית בימי המגפה השחורה. כבר בשנת 1832 ציטט את המסמך יוסטוס הקר (Justus F. K. Hecker, 1795-1850), רופא גרמני שחקר את המגפה השחורה והשלכותיה. הוא ראה במסמך עדות להתפרצותם של דחפים בלתי רציונליים נגד היהודים, דחפים שאפיינו את החברה הנוצרית של ימי הביניים, ושהתבטאו בהאשמות בהרעלת בארות. הקר טען שההאשמות נבעו מכך שאנשי התקופה ראו בכל מגפה תוצאה של הרעלה, מנטייתם להאשים את היהודים בכל פורענות וכמובן מהאימה שיצרה התמותה. גורמים אלה יצרו את התשתית הרגשית והתרבותית להופעתן של ההאשמות, ושיטות החקירה שהופעלו כנגד היהודים סיפקו את הראיות. היהודים עונו בעיניו קשים ואולצו להודות שהרעילו בארות, וכך סיפקו את ההצדקה הנחוצה למעצרים של חשודים נוספים. עד מהרה נאספו 'ראיות' שהביאו להוצאתן להורג של קהילות שלמות בכל רחבי האימפריה. הקר, שלא ידע על רדיפת היהודים בסאבוי ובדופינה לפני ספטמבר 1348, סבר בטעות שהמסמך מסאבוי מייצג את תחילת האלימות כנגד יהודים בזמן המגפה השחורה, וראה בו אב טיפוס לרדיפה זו. לפיכך הוא מצא לנכון לכלול תרגום של המסמך לגרמנית כנספח לספרו, אם כי הוא הדפיס רק את תרגום הפרוטוקול של שלוש החקירות הראשונות במסמך (מתוך עשר), וכן את פסקאות הפתיחה והסיום.¹⁴

היינריך גרץ (Heinrich Graetz, 1817-1891) השתמש גם הוא במסמך מסאבוי כמקור מרכזי להבנת ההאשמות והרדיפות כנגד יהודי האימפריה בעת המגפה. לעומת הקר

13 ויטה וולפרם, מסמכים (לעיל, הערה 1), עמ' 167-174.

14 Justus F.C. Hecker, *Der schwarze Tod in vierzehnten Jahrhundert: Nach den Quellen für Aerzte und Nichtärzte bearbeitet*, Berlin 1832, pp. 52-61, 96-102.

גרץ הדגיש את המניע הדתי לרדיפת היהודים, וראה באלימות נגדם נקודת שיא של האיבה שאפיינה את יחסם של הנוצרים כלפיהם במשך ימי הביניים התיכונים. גרץ דן כמובן במגפה ובהשלכותיה, אך הציג אותה כגורם משני להתקפות כנגד היהודים, ואת יחס הכנסייה כלפיהם כגורם הראשי. לפי תפיסה זו ניתח גרץ את המסמך מסאבוי כראיה מרכזית לכך שהיהודים הואשמו מראשית הרדיפות בקנוניה אנטי-נוצרית רחבת היקף שנועדה להפיץ את המגפה. הוא הדגיש את פרטי המסמך שתמכו ברעיון זה, בעיקר רמזים בודדים לכך שהקנוניה אורגנה באראגון, ואזכורים לכך שהרעל הופץ למרחק רב. נוסף על כך התמקד גרץ בפרטים שעשויים להיראות לקורא מודרני כעדות לכך שההאשמות היו מופרכות ובלתי אמינות אפילו בעיני הנוצרים בימי הביניים. הוא הציג את מעשה ההרעלה כמבוסס על כישוף, ואת עצם רעיון הרעלת הבארות כאמונה תפלה גרידא. באופן זה הוא חיזק את הרעיון שההאשמות היו למעשה תירוץ לאלימות כלפי היהודים, כאשר המניע האמיתי לאלימות זו היה האיבה הדתית שחשו הנוצרים כלפי היהודים זה מכבר.¹⁵

בעקבותיהם של הקר וגרץ ציטטו רוב ההיסטוריונים שעסקו ברדיפת היהודים בעת המגפה השחורה את המסמך מסאבוי. במקרים רבים אימצו ההיסטוריונים המאוחרים יותר את נקודות המבט של הקר או של גרץ, לעיתים במפורש ולעיתים במובלע. היסטוריונים שבחנו את רדיפת היהודים כחלק מהשלכותיה החברתיות של המגפה נטו כמובן להדגיש את הקשר בין המשבר הסביבתי לאלימות כלפי היהודים כמיעוט.¹⁶ היסטוריונים שסקרו את הנושא כחלק מדיון באיבה ההיסטורית שגילו הנוצרים כלפי היהודים הציגו את ההאשמות בהרעלת בארות כנקודת השיא של איבה זו.¹⁷ למרות

Heinrich Graetz, *Geschichte der Juden von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart*, 7, 15 Leipzig 1863, pp. 332-336.

16 לדוגמה: Johannes Nohl, *Der schwarze Tod: Eine Chronik der Pest 1348 bis 1720*, Unter Benutzung zeitgenössischer Quellen, Potsdam, 1924, pp. 149-166; זיגלר, המוות השחור (לעיל, הערה 6), עמ' 97-109; גראוס, מגפה (לעיל, הערה 11), עמ' 13-37, 168-248, 335-340. כמובן שהיסטוריונים אלו לא התעלמו מהחשיבות של האיבה ההיסטורית בין יהודים ונוצרים בגרימת הרדיפות, אך הצביעו על הנסיבות המיוחדות שיצרה המגפה כגורם מרכזי בגרימת האלימות הנרחבת כנגדם בשנים 1348-1350.

17 בין המצוטטים ביותר: Joshua Trachtenberg, *The Devil and the Jews: The Medieval Conception of the Jews and its Relation to Modern Anti-Semitism*, Philadelphia 1983, pp. 103-106; Salo W. Baron, *A Social and Religious History of the Jews*, 11, New York

התייחסויות אלו, ואף שהמסמך תורגם לאנגלית ופורסם בכמה מקומות, הוא לא זכה לדיון מחודש נרחב, והעיסוק בו נותר שטחי יחסית.¹⁸ ההיסטוריונים המאוחרים הניחו כנראה שקודמיהם ניתחו את המסמך ביסודיות, ולא שיערו שיכלו למצוא בו מידע חדש. כמו כן רבים מההיסטוריונים נטו לצטט פרטים מעניינים מהמסמך, אך לא לנתח את כלל המידע המופיע בו בשיטתיות. כך השתרשו טעויות רבות בנוגע לתוכן המסמך. למשל, קייטלין מסלר הראתה שרבים מהכותבים ציינו ששמו של אחד ממארגני הקונוניה היה יעקב פסקה או פסקטה (Pasche, Pascate), בעקבות התרגום הגרמני של המסמך, בעוד שהטקסט הלטיני מציין שמדובר 'ביעקב, תושב שמברי (Chambéry) שבא באותו הפסח מטולדו'.¹⁹ ההיסטוריונים הללו חשבו בטעות את המילה המציינת את חג הפסח לשמו של אחד החשודים. דוגמה לטעות נוספת היא שחלק מהכותבים שעקבו אחרי גרץ טענו שהמסמך מסאבוי כולל פרטים המופיעים למעשה בכרוניקה של נזיר פרנציסקני מפרנקוניה בשם הרמן גיגס (Herman Gigas / Hermannus Gygantus). גרץ השתמש גם בכרוניקה זו וגם במסמך מסאבוי, ואף ציין זאת בהערת שוליים, אך חלק מהכותבים שהסתמכו על עבודתו בלבד ביניהם.²⁰

1966, pp. 160-163; Leon Poliakov, *The History of Antisemitism: From the time of Christ to the Court Jews*, translated by Richard Howard, 1, London 1966, pp. 109-114.

18 לדיון ראו מקורות משניים בשתי הערות השוליים שלעיל. תרגומים לגרמנית: Jacob von Königshoven, *Die älteste teutsche so wol allgemeine als insonderheit Elsässische und Strassburgische Chronicke*, edited by Johann Schilter, Strassburg 1698, pp. 1030-1048 הקר, המוות השחור (לעיל, הערה 14), עמ' 96-102; נול, המוות השחור (לעיל, הערה 16), עמ' 162-166. שני האחרונים הם תרגומים חלקיים בלבד, אך דווקא אלו תורגמו לאנגלית. תרגום חלקי נוסף לאנגלית: John Aberth, ed, *The Black Death: The Great Mortality of 1348-1350: A Brief History with Documents*, New York 2005, pp. 145-150. של המסמך לאנגלית, ואף הוא חסר את המשפט האחרון: הורו, המוות השחור (לעיל, הערה 2), עמ' 211-219.

19 מסלר, כישוף יהודי (לעיל, הערה 10), עמ' 312, הערה 179. ויטה וולפרם, מסמכים (לעיל, הערה 1), עמ' 168: 'Magister Jacob Chamber commorans a Pascate dictus venerat de Toleta', וראו גם עמ' 170.

20 גרץ, היסטוריה (לעיל, הערה 15), עמ' 331-333; הורו, המוות השחור (לעיל, הערה 2), עמ' 207 Hermannus Gygantis, *Flores Temporum, seu Chronicon Universale*, Leiden 1743, pp. 138-139; דוגמאות להיסטוריונים שחיברו את דבריו של הרמן גיגס למסמך מסאבוי: בארון, היסטוריה (לעיל, הערה 17), עמ' 162; טרכטנברג, השטן והיהודים (לעיל, הערה 17), עמ' 104.

הטעויות לעיל נוגעות לחלק מפרטי המסמך מסאבוי, אך עיון מקיף מראה כי למרבית הצער נפלו גם משגים עקרוניים בהבנתו. מסלר הראתה כי רבים מהכותבים שעסקו במסמך השתמשו בו כדוגמה לכך שיהודים הואשמו בשימוש בכישוף כדי לפגוע בנוצרים. אלא שטיעון זה מתבסס על פרטים בודדים מתוך המסמך, שהוצאו מהקשרם ואף הובנו באופן שגוי. כמו כן חלק מההיסטוריונים טענו שהמסמך מעיד על כך שהנוצרים האמינו שהקנוניה אורגנה מטולדו, ששימשה מעין 'בירה יהודית'.²¹ רעיון זה נבע מבלבול בין המסמך מסאבוי לכרוניקה אחרת, זו של מתיאס מנואנבורג (Matthias of Neuenburg). בכרוניקה אומנם מופיע משפט קצר הטוען שהיהודים נפגשו בספרד כדי לארגן את הקנוניה, אך קשה למצוא עדויות נוספות לרעיון זה בכרוניקות אחרות.²² במסמך מסאבוי מוזכר רק כי אחד ממארגני הקנוניה, יעקב הנזכר לעיל, הגיע מטולדו. אין כל התייחסות לפגישה של יהודים בטולדו, לקשר רציף בין יהודי ספרד ליהודי סאבוי, ובוודאי לא לרעל או כסף שנשלחו מחצי האי האיברי.²³ לפיכך חלק ניכר מההיסטוריוגרפיה על אודות המסמך מסאבוי היא מבלבלת או שגויה. לענייננו, נראה כי מרבית ההיסטוריונים הציגו תפיסה שעל פיה החקירות שימשו את הרשויות הנוצריות כתירוץ לרדיפת היהודים, והן פעלו רק כדי ליצור מראית עין של הליך הוגן. מלכתחילה, סברו רובם, נאשמו היהודים בקנונית הרעלת בארות רחבת היקף כנגד הנוצרים כולם, ומרבית הנוצרים קיבלו רעיון זה בלא

לדוגמאות נוספות, וכן לדין בטעויות אחרות הקשורות לתוכן המסמך, ראו: מסלר, כישוף יהודי (לעיל, הערה 10), עמ' 311-312.

21 מסלר, כישוף יהודי (שם), עמ' 308-312. ראו גם: גינבורג, שבת המכשפות (לעיל, הערה 4), עמ' 67; נול, המוות השחור (לעיל, הערה 16), עמ' 149; פוליאקוב, אנטישמיות (לעיל, הערה 17), עמ' 110; בארון, היסטוריה (לעיל, הערה 17), עמ' 162; טרכטנברג, השטן והיהודים (לעיל, הערה 17), עמ' 104.

22 'Et inventi sunt quasi maleficiorum genera commisisse, scilicet in Hyspania habito per eos dudum consilio de veneficiis convenisse'. - Mathias von Nuwenburg, *Chronica*, M.G.H SS rer. Germ. N.S., vol. 4, pp. 266-267; עמ' 333, הערה 1. הכרוניקה מעניקה את הרושם שרעיון זה התפתח לאחר שהרדיפה בסאבוי כבר הסתיימה. מצאתי כארבעים כרוניקות המתארות את רדיפת היהודים באימפריה הגרמנית בזמן המגפה השחורה, ואין המקום לפרט את כולן כאן.

23 ויטה וולפרם, מסמכים (לעיל, הערה 1), עמ' 167-174.

היסוס בשל איבתם ההיסטורית כלפי היהודים.²⁴ עיון מחודש במסמך מסאבוי מגלה תמונה שונה ומורכבת יותר.

ניתוח המסמך

על מנת לחשוף את תמונה המלאה שמציג המסמך מסאבוי אמנע בשלב זה מלשער מה היו הגורמים הכלליים לרדיפה, כפי שעשו חוקרים אחרים. במקום זאת אבחנו את הטקסט כולו באמצעות כמה כלים היסטוריים: בחינת ההקשר שבו נוצר המסמך, מעקב כרונולוגי אחר התפתחות חלקיו השונים, מיפוי גיאוגרפי של המידע המופיע בו, ושרטוט הקשרים החברתיים בין הנאשמים. למרבה הצער לא ניתן להשתמש בכלים פליאוגרפיים כדי לבחון את המסמך כיוון שהעותק היחיד שלו אבד כנראה במהלך המאה השמונה עשרה או בראשית המאה התשע עשרה.²⁵ כל מהדורות המסמך המצויות בידינו מבוססות על העתקה יחידה של המסמך המקורי שעשה יוהן שילטר (Johann Schilter, 1632–1705) משטרסבורג ב־1698, וכך ניאלץ לעשות גם במאמר זה.²⁶ אלא שאפילו ללא ניתוח פליאוגרפי ניתן לעמוד על אופי המסמך ודרך היווצרותו. ראשית ראינו כי המסמך נשלח לקראת סוף שנת 1348 כמכתב מאדון הטירה בשיון, שפעל תחת סמכותו של מושל מחוז שבלי (Chablis) שבסאבוי, לחברי מועצת העיר שטרסבורג, על פי בקשתם. בקשה זו הייתה חלק מחקירה שיטתית שניהלו מנהיגי שטרסבורג באותה העת על רקע שמועות שיהודי עירם אשמים בהרעלת בארות.²⁷

24 בעיקר: פוליאקוב, אנטישמיות (לעיל, הערה 17), עמ' 109–110; גינזבורג, שבת המכשפות (לעיל, הערה 4), עמ' 51–52, 64–65; גרץ, היסטוריה (לעיל, הערה 15), עמ' 332–336. ראו דיון תיאורטי ומקורות נוספים: נירנברג, קהילות (לעיל, הערה 4), עמ' 241–243.

25 המסמך מופיע ברשימת מצאי מהמאה השמונה עשרה שנשמרה בארכיון העירוני בשטרסבורג: Strasbourg, Archives de la ville de Strasbourg, Série III, lad. 174 בראש התיק. אלא שנראה שהקר נאלץ להשתמש במהדורה המודפסת כאשר כתב את ספרו ב־1832: הקר, המוות השחור (לעיל, הערה 14), עמ' 96–102.

26 שילטר, כרוניקה (לעיל, הערה 18), עמ' 1030–1048. לשם הנוחות אני מצטט את המהדורה המודפסת המאוחרת והנהירה יותר: ויטה וולפרם, מסמכים (לעיל, הערה 1), עמ' 167–174.

27 חלק מהמסמכים שנאספו על ידי מועצת העיר שרדו, חלקם בכתב יד ואחרים במהדורות בלבד: שטרסבורג, ארכיון (לעיל, הערה 25), תעודות מס' 9-2/3, 12-13, 15-16, 18-19, 21-23, 27-28; ויטה וולפרם, מסמכים (לעיל, הערה 1), עמ' 163–207.

המושג פתח את מכתבו בהקדמה שצוטטה לעיל, לאחריה צירף העתקים של שני מסמכים מוקדמים יותר ולבסוף סיים בדיווח כללי קצר על אודות ההאשמות בהרעלת בארות במחוז שבלי.²⁸ שני המסמכים שנכללו במכתב היו פרוטוקולים של חקירות נגד יהודים, האחד מהטירה של שיון והשני מהעיר שאטל. החקירה הראשונה התנהלה בין החמישה עשר בספטמבר לבין השמונה עשר באוקטובר 1348, והשנייה בעשרה ובאחד עשר באוקטובר 1348. הפרוטוקולים מציגים גרסה רשמית בשפה הלטינית של פשעי הנאשמים, כפי שהבינו אותם החוקרים, ומעט מידע על אופן החקירה של כל נאשם.²⁹ כל מסמך כלל 'ידיויים' שנתנו חמישה יהודים שנחקרו בחשד להרעלת בארות, ונוסף על כך מוזכרים בו שמותיהם של חשודים נוספים. בסך הכול ניתן לשאוב מידע על התנהלות החקירה כנגד עשרים יהודים לערך, כולם תושבי המחוזות הצפוניים של סאבוי. המסמך מראה כי את החקירה ניהלו נושאי תפקידים מקומיים בצפון סאבוי, ולכן יש לראות אותה כחלק מהמדיניות המתפתחת של שליטי הרוזנות כנגד היהודים.³⁰ כאמור, במהלך יוני ויולי התחזקו השמועות שיהודי סאבוי הרעילו בארות וגרמו למגפה, ואצילים זוטרים ופקידים ברחבי הרוזנות פתחו בחקירות כנגדם, ואף העמידו חלק מהם לדין והוציאו אותם להורג.³¹ אלא שהשלטון ברוזנות היה מבוזר למדי ב־1348, ולא הייתה סמכות רשמית אחת שתכריע האם פעולות אלו היו מוצדקות. רק מאוחר יותר נפגשו השליטים כדי לדון יחדיו בנושא. הרוזן אמדאוס השישי (Amadeus VI, 1334-1383) היה עדיין נער בן ארבע עשרה, ולא היה לו תפקיד מרכזי בקבלת ההחלטות. את מקומו מילאו הרוזן אמדאוס השלישי מז'נבה (Amadeus III of Geneva, 1300-1367), הברון לודוויג השני מווד (Ludwig II of Vaud, 1283-1349) ומועצת העיר

28 מבנה מסמך זה לא היה כנראה חריג, ראו: שטרסבורג, ארכיון, מס' 28/3. אלא שהמסמך הנידון במאמר זה הוא הארוך והמקיף מבין אלו ששרדו.

29 להסבר על אודות המבנה של פרוטוקולים אינקוויזיטוריים במאה הארבע עשרה, החשיבות הרבה שלהם ככלי בירוקרטי ומשפטי והשימוש שעשו בהם היסטוריונים, ראו: James B. Given, *Inquisition and Medieval Society: Power, Discipline, and Resistance in Languedoc*, Cornell 1997, pp. 23-51; John H. Arnold, *Inquisition and Power: Catharism and the Confessing Subject in Medieval Languedoc*, Philadelphia 2001, pp. 1-13.

30 כל הגורמים הרשמיים המוזכרים במסמך הם חילוניים, ואף סמכות כנסייתית אינה מוזכרת: ויטה וולפרם, מסמכים (לעיל, הערה 1), עמ' 167-174.

31 ברדלה, יהודים (לעיל, הערה 5), עמ' 251-252; קוקס, הרוזן הירוק (לעיל, הערה 5), עמ' 70-69; קוסטה דה באורגר, רשימות (לעיל, הערה 10), עמ' 101-104.

שמברי. אלו, נוסף על אצילים ופקידים נוספים, נפגשו בעשרה באוגוסט בעיר שאטל והורו לפתוח בחקירה כוללת נגד יהודי הרוזנות.³² חקירות היהודים בשיון ושאטל שמתאר המסמך שלפנינו יצאו לפועל מכוח החלטה זו. נושאי תפקידים באזור סאבוי קיבלו פיצוי כספי מהשלטונות עבור הוצאות שספגו כתוצאה מהחקירה, וחלק מהרכוש שהותרם מהיהודים שהורשעו חולק ביניהם.³³ אדון הטירה בשיון ביצע את החקירה מכוח הסמכות שניתנה לו על ידי מושל מחוז שבלי, וסביר להניח כי עצם ההוראה לחקור את היהודים הגיעה אף היא מהמושל. בשל כך נוהלה החקירה באופן רשמי ומסודר. בשיון הסתייע אדון הטירה בנוטריון בשם אנרי בנו של ג'ראר (Henricus Gerardis), שהיה מעורב גם בחקירות אחרות של יהודים באזור. בשאטל היו פקידים אחרים ממונים על החקירה, ואנו יודעים רק כי הם פעלו במצוותו של רוזן סאבוי.³⁴ הנוטריון היה מופקד על תיעוד החקירה, תרגום הודאותיהם של הנאשמים ללטינית, וסיכומן לפרוטוקול מסודר. הוא ואחרים כמותו יצרו למעשה את המסמכים העומדים לפנינו, ועיצבו במידה רבה את ההאשמות שהופנו כנגד יהודים בחקירות הבאות. על כן יש לראות את הטקסט שלפנינו כמייצג את עמדותיהם של מובילי המערכת השלטונית והבירוקרטית של סאבוי: מהרוזנים והברונים שהורו על החקירה, דרך המושלים שארגנו אותה ומימנו אותה בדיעבד, ועד לשופטים, החוקרים והנוטריונים שביצעו אותה בפועל ותיעדו את תוצאותיה.³⁵

32 נורדמן, מסמכים (לעיל, הערה 12), עמ' 71; קוקס, הרוזן הירוק (שם), עמ' 33-41.

33 נורדמן, מסמכים (שם), עמ' 68-69, 71; סגרה, מסמכים (לעיל, הערה 12), עמ' 311-317.

34 נורדמן, מסמכים (שם), עמ' 69; ויטה וולפרם, מסמכים (לעיל, הערה 1), עמ' 169, 171.

35 גיבן, אינקוויזיציה (לעיל, הערה 29), עמ' 28; ארנולד, אינקוויזיציה (לעיל, הערה 29), עמ' 2-3.

לאור תובנה זו יש לעמוד בזהירות על השאלות שהמסמך מסאבוי יכול לתת עליהן מענה, ואף להדגיש את השאלות שהוא משאיר ללא מענה. בעיקר אי אפשר להניח שהמסמך מייצג את המילים, הרעיונות או הדעות שביקשו היהודים שנחקרו בסאבוי להביע. מדובר כאמור במסמך שתורגם ונערך כדי להביע את דעותיהם של החוקרים ולא את אלו של הנחקרים. כמו כן המסמך הוא תוצאה של הליך חקירה שבו לשופטים היה כוח כמעט בלתי מוגבל אל מול הנאשמים. היסטוריונים הדגישו את התפקיד שמילאו עינויים, או איום בעינויים, בהשגת ה'וידויים' שמסרו יהודי סאבוי.³⁷ אכן, נראה כי במהלך החקירות בסאבוי היה השימוש בעינויים תכוף יותר מאשר בחקירות אחרות שבוצעו בתקופה זו (כנגד מינים, למשל).³⁸ ייתכן כי הסיבה לכך הייתה הרצון לחשוף

36 צילום: Zacharie Grossen, פורסם ב-Wikimedia Commons

37 גינזבורג, שבת המכשפות (לעיל, הערה 4), עמ' 67; גרץ, היסטוריה (לעיל, הערה 15), עמ' 335; בארון, היסטוריה (לעיל, הערה 17), עמ' 162.

38 גיבן, אינקוויזיציה (לעיל, הערה 29), עמ' 53-55; John H. Langbein, *Torture and the Law of*; עמ' 27-29, Chicago 1977, pp. *Proof: Europe and England in the Ancien Régime*.

במהירות את 'מרעילי הבארות', ולגדוע את ה'קנוניה' באיבה. למרות זאת יש לציין כי השימוש בעינויים היה כפוף למגבלות, ונראה כי אלו נשמרו אף במהלך חקירתם של יהודי סאבוי.³⁹ אלא שאפילו ללא שימוש בעינויים עמדו לרשותם של החוקרים ידע ומיומנות שהציבו את הנחקרים בעמדת נחיתות. החוקרים החזיקו לעיתים קרובות במידע שנאסף בחקירות קודמות ונשמר בארכיונים, והיו מיומנים בשיטות תשאול והצלבת מידע מתוחכמות. כפי שנראה, רבים מהנחקרים מצאו כי שכן, מכר או אפילו בן משפחה הצהיר כבר בפני החוקרים על מעורבותם בקנוניה, ואף מסר להם פרטים 'מפלילים', כך שהחשודים התקשו להכחיש כל קשר לפרשה.⁴⁰ משום כך יש להניח כי רבים מהנחקרים הונחו על ידי החוקרים לאמת חשדות או סיפורים שהוצגו להם על סמך חקירות קודמות, ואלו הם עיקר הפרטים שמצאו את דרכם לפרוטוקול. לכן יש לראות את הפרוטוקול כמייצג של נקודת המבט הנוצרית על היהודים ועל מעורבותם בפרשה, ולא שיקוף של מעשיהם של היהודים.⁴¹ ההיסטוריון הצרפתי עמנואל לה-רואה לדורי (Emmanuel Le Roy Ladurie) ניסה לעקוף מגבלה זו במחקרו כשתיאר את חיי היומיום בכפר מונטיו (Montaillou) שבדרום צרפת בראשית המאה הארבע עשרה. לה-רואה לדורי הסתמך בעבודתו על פרוטוקולים שיצרו אינקוויזיטורים שניהלו חקירה כנגד מינים קאתרים (Cathars) במונטיו. אלא שבמקום להתמקד בפעולותיהם או באמונותיהם של המינים, כפי שעשו היסטוריונים לפניו, בחן לה-רואה לדורי את אורח החיים של אנשי הכפר: מקצועותיהם, הקשרים החברתיים והמשפחתיים ביניהם, מצבם הכלכלי ומסעותיהם אל מחוץ לכפר. מידע זה נכנס אל הפרוטוקולים כבדרך אגב, ויש להניח כי לא הייתה לחוקרים סיבה לעוות אותו לצרכיהם. כך שאף לה-רואה לדורי ליצור תמונה מעמיקה ומורכבת של חיי היומיום במונטיו שתהיה צוהר חשוב להבנת

39 הפרוטוקולים מדגישים שהנאשמים עונו 'בצורה מתונה', וכי לא מסרו את הווידויים שלהם בזמן העינוי, אלא רק לאחר שניתן להם זמן מה להתאושש. אומנם אין לסמוך על עדותם של החוקרים בעניין זה, אך עצם ההתייחסות בטקסט לכללי החקירה המקובלים מראה כי החוקרים לא סברו שמותר להם להתעלם מכללים אלו במקרה זה: שטרסבורג, מסמכים, 167-174; גיבן, אינקוויזיציה (לעיל, הערה 29), עמ' 53-55; ארנולד, אינקוויזיציה (לעיל, הערה 29), עמ' 94, 100; לנגביין, עינויים והחוק (לעיל, הערה 38), עמ' 3-10, 13-14.

40 גיבן, אינקוויזיציה (לעיל, הערה 29), עמ' 23-65; ארנולד, אינקוויזיציה (לעיל, הערה 29), עמ' 110-77.

41 לדיון נוסף והיסטוריוגרפיה, ראו: ארנולד, אינקוויזיציה (שם), עמ' 1-13.

החברה הכפרית בימי הביניים.⁴² ניתן להשתמש בשיטת ניתוח דומה גם עבור המסמך מסאבוי. כפי שנראה המסמך מגלה פרטים על הקשרים המשפחתיים והקהילתיים שבין יהודי האזור, וכן על אורחות חייהם. יש בכך כמובן תרומה להבנת חיי היומיום של יהודים בימי הביניים, תחום מחקר שפרח בעשורים האחרונים.⁴³ עם זאת יש לציין כי ניתוח עומק דומה לזה שביצע לה-רואה לדורי אינו אפשרי במקרה שלפנינו מפני שהפרוטוקולים מסאבוי קצרים ודלים במידע לעומת אלו ממונטיו, והמידע הארכיוני על היהודים שם מוגבל.⁴⁴ לכן התרומה העיקרית שניתן לדלות מהמסמך מסאבוי על אודות חיי היומיום של היהודים היא הבנת האופן שבו ראו אותם גורמי השלטון במקום, והדינמיקה החברתית שנבעה מכך.

נשוב אם כן לדיון בהקשר הפוליטי של החקירה בסאבוי. ראינו כי החקירה התקיימה בהוראתם ובעידודם של ראשי השלטון בסאבוי - רוזן ז'נבה, ברון ווד ומועצת העיר של שמברי. ניתן היה אולי להניח כי המניע לכך היה איבה כלפי היהודים, וכי ברגע שהופיעו השמועות על הרעלת הבארות אימצו אותן השלטונות בקלות, אלא ששליטי סאבוי דווקא נטו לפני כן להגן על יהודי הרוזנות. בשנת 1329 הואשמו יהודים בכמה מערי סאבוי בחטיפה וברצח נערים נוצרים כדי להכין מגופם חרוסת לחג הפסח. הנאשמים נחקרו תחת עינויים וחלקם הודו במעשה. למרות זאת השופט שמינה הרוזן אדוארד (Count Edward of Savoy, 1284-1329) לחקור את הפרשה קבע כי היהודים היו חפים מפשע, וכי אין לתת אמון בווידיים שאולצו לתת בכפייה. הרוזן תמך בהחלטה, והנאשמים שוחררו.⁴⁵ אם כן נראה כי הנסיבות ב-1348 היו שונות

42 Emmanuel Le Roy Ladurie, *Montaillou, village occitan, de 1294 à 1324*, Paris 1975; אמ
Leonard כי הן שיטות העבודה והן מסקנותיו של לה-רואה לדורי גררו ביקורת נוקבת, לדוגמה: Boyle, 'Montaillou Revisited: Mentalité and Methodology', in *Pathways to Medieval Peasants*, Edited by James A. Raftis, Toronto, 1981, pp. 119-140.

43 ראו מאמר מאת אלישבע באומגרטן בפתח גיליון זה.

44 סגרה, מסמכים (לעיל, הערה 12), עמ' 273-413; נורדמן, מסמכים (לעיל, הערה 12), עמ' 63-73, 81-91; קוסטה דה באורגר, רשימות (לעיל, הערה 10), עמ' 108-126. ניתן לראות שמרבית המידע הארכיוני מתייחס לתקופה שלאחר 1350, וכי הוא מתמקד בקשרים הכלכליים של היהודים עם השלטון, ומפרט מעט על נושאים אחרים. מחקרו של ברדלה הוא מיצוי וניתוח מעמיק של מידע זה: ברדלה, יהודים (לעיל, הערה 5).

45 Mario Esposito, 'Un procès contre les Juifs de la Savoie en 1329', *Revue d'histoire ecclésiastique* 34 (1938), pp. 789-793; ברדלה, יהודים (לעיל, הערה 5), עמ' 244-246; ראו

למדי מאלו שהתקיימו ב־1329: ראשית, כפי שהזכרנו, יהודי הדופינה כבר הורשעו בהרעלת בארות לפני שהחקירה בסאבוי החלה, והרשויות בסאבוי הסתמכו על מידע, אמין לכאורה, שניתן להם על ידי עמיתיהם שבדרום.⁴⁶ חשוב מכך, בשנת 1329 לא נמצאו ראיות של ממש לכך שהיהודים רצחו נוצרים, אך ב־1348 הרגה המגפה רבים מתושבי הרוזנות. העובדה שההאשמות הופיעו על רקע התמותה חסרת התקדים, שלא נמצא לה הסבר אחר, הביאה את הרשויות לתת בהן אמון מסוים ולפתוח בחקירה מקיפה. עם זאת בהמשך נראה כי המקורות שבידינו אינם מצביעים על כך שהחקירה הייתה אך תירוץ שנועד להצדקת הפגיעה ביהודים. יש להניח כי לפחות בשלב הראשון חפצו השלטונות להגיע לחקר האמת בעניין הרעלת הבארות, ופעלו במטרה לעשות כן. על פי הפרוטוקולים נראה כי החקירה בשלביה הראשונים הייתה שיטתית יותר מאשר בהמשכה. ההצהרות שנגבו מהיהודים שנחקרו בשיון למן החמישה עשר בספטמבר היו ארוכות ומפורטות יותר בממוצע מאלו של היהודים שנחקרו בשאטל, כחודש לאחר מכן. נוסף על כך החוקרים בשיון העמידו את היהודים בפני שניים או שלושה סבבים של חקירה, שהתקיימו בימים שונים, והשוו בין הגרסאות שמסרו הנאשמים בכל סבב.⁴⁷ בשאטל הובאו כל חמשת הנאשמים בפני החוקרים פעם אחת בלבד, והחקירה כולה נמשכה יומיים בלבד - בעשרה ובאחד עשר באוקטובר. גם פרטי הווידויים מראים כי החקירות המוקדמות היו מפורטות יותר. נראה שהנאשמים בשיון נשאלו לעיתים קרובות יותר על מראהו של הרעל, ועל מקומם המדויק של מקווי המים שבו הוא הוטמן לכאורה. לפיכך, הווידויים המוקדמים כוללים מידע רב יותר על צבעו של הרעל ועל אופי פעולתו המשוער. הם גם נוקבים באופן מפורש בשמותיהם של מעיינות ובארות שהורעלו לכאורה, ומציינים מועדים מדויקים יותר שבהם בוצע הפשע.⁴⁸ ייתכן

גם: קוסטה דה באורגר, רשימות (לעיל, הערה 10), עמ' 108-109.

46 פוברו, אלימות אנטי־יהודית (לעיל, הערה 4), עמ' 20-24; מסלר, כישוף יהודי (לעיל, הערה 10), עמ' 299-307. החקירה בשמברי, שהייתה הנרחבת מבין החקירות בסאבוי, הציגה נגד היהודים האשמות שהתבססו על פרוטוקולים של חקירות מהדופינה: קוסטה דה באורגר, רשימות (לעיל, הערה 10), עמ' 101-103; ברדלה, יהודים (לעיל, הערה 5), עמ' 248-253, 256; קוקס, הרוזן הירוק (לעיל, הערה 5), עמ' 70.

47 טכניקת חקירה זו הייתה נפוצה בקרב אינקוויזיטורים: גיבן, אינקוויזיציה (לעיל, הערה 29), עמ' 52-65.

48 ויטה וולפרם, מסמכים (לעיל, הערה 1), עמ' 168-174.

מאוד כי השופטים והחוקרים שפעלו בשיון היו יסודיים או מיומנים יותר מאלו שפעלו בשאטל, ולכן הקפידו יותר לאסוף פרטים מדויקים מהנאשמים. יש בכך כדי להסביר חלק מההבדלים בין הפרוטוקול המוקדם לזה המאוחר, אלא שנראה שהבדלים אלו נבעו גם מכך שגישתם של השלטונות לעניין הרעלת הבארות השתנתה באופן מהותי. בעשרה באוגוסט הורו שליטי סאבוי על 'חקירה, וכן הליכים אחרים, נגד יהודי רוזנות סאבוי, מכיוון שהיהודים, כך נודע משמועות, הרעילו מעיינות, מקורות מים, ודברים אחרים מסוג זה'.⁴⁹ למרות ההכרזה על פעולה רשמית כנגד היהודים, נראה כי השלטונות הכירו בכך שההאשמות כנגדם היו מבוססות על שמועות, או על דעת הקהל. הם שיערו כנראה כי יש דברים בגו, אך הסתפקו בשלב ראשון בציווי על חקירה והליכים משפטיים כנגד היהודים כדי לברר את הנושא. יש להניח כי גישה זו היא שהתוותה את אופן החקירה בשיון, שבה נראה שהיה ניסיון ממשי לברר את אשמת היהודים. לעומת זאת אדון הטירה של שיון, שחיבר את המסמך מסאבוי בסוף אוקטובר או מעט מאוחר יותר, סיים את דבריו בתיאור פעולת השלטונות כנגד היהודים באותה העת במילים הבאות: 'בעלי תפקידים מסוימים מונו על ידי האדון [רוזן סאבוי] כדי להעניש את היהודים, ולא נותר מהם [מהיהודים], אני מאמין, ולו אחד'.⁵⁰ בשלב זה הניח הרוזן, או הניחו מנהיגים אחרים בסאבוי, שאשמת היהודים ברורה, ופסקו כי יש לפנות לענישה המונית שלהם. החקירה בשאטל, שהתקיימה בעשרה ובאחד עשר באוקטובר, התנהלה באופן המתאים יותר לתפיסה זו, ונראה שהחוקרים ביקשו להרשיע את היהודים במהירות ולדון אותם למוות מבלי לטרוח ולברר את אשמתם באופן מעמיק. לכן סביר להניח כי שני הפרוטוקולים שנשתמרו במסמך מסאבוי מייצגים את שינוי הגישה של השלטונות כלפי יהודי הרוזנות: מנתינים אינדיבידואלים הראויים למשפט רשמי, לחברי קבוצת מיעוט שניתן להעניש יחדיו, ללא בירור פרטני.

אופי ההאשמות המוצגות בשני הפרוטוקולים מחזק אף הוא תיאור זה של ההתפתחויות, כאשר בחקירה הראשונה הוצגו האשמות מוגבלות יחסית לאלו שהוצגו לאחר מכן. בשיון הואשמו היהודים בהרעלה של כמה מקורות מים קטנים שנמצאו בערים שבהן

'ad inquirendum et alias procedendum contra Judeos Sabaudiae comitatus super eo quod 49
ipsis Judeis imponitur per famam ipsos fontes, aquas et alia quamplura intossicasse' –
נורדמן, מסמכים (לעיל, הערה 12), עמ' 71.

'Et sunt certi commissarii a domino ordinate ad puniendos judaeos, ex quibus nullum 50
credo remanere' – ויטה וולפרם, מסמכים (לעיל, הערה 1), עמ' 174.

גרו או בקרבתן. כל אחד מן החשודים הרעיל לכאורה מקור מים אחד או שניים, ולא יותר מכך (ראו מפה להלן). כל מקרי ההרעלה התרחשו סביב לאגם למן (Lac Léman), רובם בצדו המזרחי, לא רחוק מטירת שיון שבה נערכה החקירה. יהודי האזור אם כן נאשמו בהרעלת שכניהם הנוצרים, אנשים שהכירו באופן אישי, ואיתם חלקו את מקורות המים.

החוקרים היו מודעים לשאלה שנבעה מהאשמות אלו: אם היהודים הרעילו את אותם מקורות המים שבהם הם השתמשו בעצמם באופן קבוע, כיצד קיוו הם ובני קהילתם להינצל מן ההרעלה? חקירתו של בלביני (Balavigny),⁵¹ רופא מהעיר תונון-לה-באן (Thonon-les-Bains), חושפת את רעיונותיהם של החוקרים בעניין. בלביני נשאל כנראה כמה פעמים כיצד תכנן להגן על הקרובים לו, והשיב באופנים שונים. ראשית ענה כי הזהיר את אשתו ובנו שלא לשתות מן המעיין שהרעיל לכאורה בתונון. כשסיפר על מעיין נוסף שהרעיל בעיר הסמוכה מונטרו (Montreux) הוא ציין שהודיע לשני יהודים נוספים שהיו חשודים בהרעלה על מעשיו, כדי שלא ישתו מן המעיין. נראה שהסברים אלו לא סיפקו את דעתם של החוקרים, שהרי בלביני טען שפעל כדי להגן על הקרובים לו בלבד, ולא על שאר היהודים. בהמשך חקירתו, כשסיפר על מעשיו של חשוד בשם מוסוס מוילאנובה (Mussus of Villeneuve), ציין בלביני שמוסוס הקפיד שלא לשתות מברכות המים שהרעיל, ופנה במקום זאת לשתות מהאגם. אלא שהוא לא הסתפק בהגנה על עצמו. הפרוטוקול מציין שמוסוס 'אמר גם שהמנהיגים [הרבנים?] מסרו לו וליהודים אחרים הוראות להימנע משתיית המים המורעלים במשך תשעה ימים מיום ההרעלה. הוא אף אמר שמיד לאחר שהניח שם [במקורות המים] את הרעל, כפי שנאמר לעיל, הוא מיהר לספר על כך ליהודים אחרים'.⁵²

ניתן לראות כי עצם ההאשמה בהרעלת בארות גררה בעקבותיה באופן הגיוני את הרעיון שקנוניה יהודית שבה היו שותפים רבים התרחשה. הרעלתם של מקורות מים ציבוריים לא יכולה הייתה להיעשות בלי פגיעה בלתי מרוסנת בכלל אוכלוסיית

51 השמות במסמך מופיעים כמובן בגרסתם הלטינית, כפי שרשמו אותם הנוטריונים הנוצרים. במקרים מסוימים אפשר אולי לשער מה היה השם העברי של האדם, אך אני מביא את השמות כפי שהגיעו לידינו.

52 'Dicit etiam quod magistri legis mandaverant ei et aliis judaeis, quod se abstinerant per novem dies continue subsequentes a potatione aquarum intoxicatarum a die positionis toxici, et dicit quod quam cito ipse posuit toxicum prout supra dixit in continenti ipse revelavit aliis judaeis.' - ויטה וולפרם, מסמכים (לעיל, הערה 1), עמ' 168-169.

האזור, נוצרים ויהודים כאחד. נגזר מכך, כפי שהבינו החוקרים, כי כדי למנוע פגיעה ביהודים היו המרעילים חייבים לתאם את פעולותיהם עם הקרובים להם, ואפילו עם מנהיגי הקהילה. לפיכך אילצו החוקרים יהודי בשם ממסון (Mamson) מוילאנובה להודות כי כל היהודים מאזור אביאן (Évian-les-Bains) התכנסו כמה חודשים קודם כדי לתכנן את ההרעלה. הוא סיכם את עדותו באומרו 'כי כל היהודים מגיל שבע ומעלה בערך אינם יכולים לזכות את עצמם מן ההאשמות, מכיוון שכולם ללא יוצא מן הכלל ידעו ולכן היו אשמים בעניין זה'.⁵³ יהודי אחר בשם אקווטוס (Aquetus) אולץ להודות כי כל יהודי וילאנובה, כולל אביו, ידעו על הקנוניה. בפרוטוקול נכתב כי 'הוא בטוח בכך, מכיוון שמנהיגי היהודים קיימו באופן קבוע מפגש בינם לבין עצמם מחוץ לשער העליון של וילאנובה, והיהודים הפשוטים קיימו מפגש דומה'.⁵⁴

פרטים אלו מצביעים על כך שהחוקרים בשיון הגיעו בהדרגה למסקנה שהרעלת בארות חייבה שיתוף פעולה בין היהודים, והצביעו על התשתית הקהילתית שלהם כגורם שאפשר שיתוף פעולה שכזה. ההיררכיה הקהילתית יצרה מנגנון שאפשר לכאורה למנהיגים ולרבנים להעביר הוראות לשאר היהודים כדי שיוכלו לארגן את הפצת הרעל ולהגן על עצמם ממנו. פגישותיהם, שהתנהלו אולי בשפה או בדיאלקט זר, עוררו את חשדם של החוקרים. למרות זאת יש להדגיש כי הפרוטוקול המוקדם יותר, זה שנערך בשיון, אינו מזכיר בפירוש התארגנות בין-לאומית של יהודים לשם הרעלת בארות. ישנו רק יוצא דופן אחד לכך, מקרה שבו ציין בלביני 'שבאותו האופן, במקומות שונים ומגוונים נעשה דבר דומה [הרעלת בארות], בהוראת מנהיגי היהודים'. אלא שכאשר נדרש הרופא על ידי החוקרים לפרט מי היו השותפים לקנוניה והיכן פעלו, הוא הזכיר רק את שמותיהם של יהודים מקומיים.⁵⁵ באופן דומה, כאשר הפרוטוקול משיון מזכיר התארגנויות ציבוריות

53 'dicentes quod omnes judaei a septem annis circum non possint super hoc se excusare, quoniam universaliter sciant omnes et sint culpabiles in dicto facto.' - ויטה וולפרם (שם), עמ' 170.

54 'dicit, quod bene credit, quia magni judaei semper tenebant consilium inter se extra portam superiorem Villa novae et parvi judai tenebant similiter consilium.' - ויטה וולפרם (שם), עמ' 171.

55 'quod similiter in diversis et variis locis simile mandatum faciebat per ordinationem judaeorum magistrorum' - ויטה וולפרם (שם), עמ' 168.

הן כוללות את יהודים מעיר יחידה, וילאנובה או אביאן. אלו היו קהילות קטנות יחסית, ונראה כי ההאשמות כנגד היהודים נותרו ברמה המקומית במקרה זה.⁵⁶

מיקומם של החשודים ואתרי ההרעלה מסביב לאגם למן

לעומת זאת, ההאשמות שהוצגו כנגד היהודים בשאטל באמצע אוקטובר נשאו אופי רחב יותר מבחינה גיאוגרפית. חלק מהחשודים טענו עדיין כי הרעילו מקורות מים אחדים בקרבת מקומות המגורים שלהם, אך שניים מהם הציגו סיפור שונה באופן מהותי. הראשון, אדם בשם אגימטוס (Agimetus) מז'נבה, טען כי ניצל מסע עסקים שנדרש לערוך כדי להפיץ את הרעל ברחבי היבשת. לטענתו הוא עשה כן בוונציה, בדרום איטליה ובערים שונות לאורך חוף הים התיכון, עד טולוז שבדרום צרפת. יהודי אחר בשם איקונטוס (Iconetus) סיפר כי נדד צפונה עד לאזור בריסל שבארצות השפלה ופיזר שם את הרעל בכמה ערים.⁵⁷ על פי הצהרות אלו הקנוניה התפתחה הרבה מעבר לרמה המקומית, ויהודים נדדו מרחקים גדולים כדי לוודא שהרעל יופץ ברחבי היבשת. העובדה שרוזנות סאבוי שכנה באזור מרכזי בין צפונה של אירופה לדרומה,

56 ברדלה, יהודים (לעיל, הערה 5), עמ' 28-35, 49, 397-398.

57 ויטה וולפרם, מסמכים (לעיל, הערה 1), עמ' 171-173.

ובין האזורים דוברי הצרפתית לאזורים דוברי הגרמנית, אפשרה כנראה ליהודי המקום לנסוע למרחקים גדולים ולכיוונים שונים באופן סדיר. עובדה זו תמכה כמובן בעמדתם של החוקרים שגרסו כי סאבוי שימשה כמרכז לקנוניה. ייתכן גם כי החוקרים בשאטל הבינו כי התארגנות מקומית של היהודים באזור מגוריהם אינה יכולה להסביר תמותה כה רחבת היקף כפי שגרמה המגפה השחורה. כדי להמשיך להחזיק ברעיון שהיהודים היו אחראים למגפה הם נאלצו לטעון כי היהודים לא הסתפקו בהרעלת שכניהם, אלא ניסו להביא למותם של הנוצרים כולם. האשמות מסוג זה התפתחו כנראה רק במהלך אוקטובר, כאשר השלטונות בסאבוי החליטו כבר כי היהודים אשמים בוודאות, וניסו להוכיח כי כולם היו שותפים בקנוניה.

נוסף על ההבדלים באופי ההאשמות ובהיקף הגיאוגרפי המשוער של הקנוניה בין שתי החקירות, ישנם גם הבדלים בולטים באופי הקשרים החברתיים שבין החשודים. ראינו כבר שהחקירה המוקדמת יותר, שהתרחשה בשיון, נשאה אופי מקומי יותר והעלתה שהחשודים פעלו לכאורה באזור גיאוגרפי מצומצם. אופי זה התבטא גם בכך שרבים מן החשודים הכירו האחד את השני, וקיימו קשרים קהילתיים או משפחתיים האחד עם השני. האינקוויזיטורים ניצלו קשרים אלו כדי לגרום לחשודים להפליל איש את רעהו, והדבר מתבטא באופן ברור בפרוטוקול משיון.⁵⁸ כך לדוגמה בלביני אולץ להודות שהרעיל מעיין ליד מונטרו, וממסון 'לאמת' את דבריו. ממסון ואשתו הואשמו בתורם במעשים דומים על ידי אישה בשם בליטה (Belietta), שניצבה אף היא בפני החוקרים. בנה של בליטה, אקווטוס, הואשם בהרעלת מעין ליד העיר רוש (Roche), אך הטיל את האשמה במקרה זה על יהודי בשם בנדיטונוס (Banditonus) ועל בנו, שנקרא גם הוא אקווטוס. וכך, אקווטוס בן בליטה ואקווטוס בן בנדיטונוס עומתו האחד כנגד השני על ידי החוקרים, ואף כי רק האחרון הודה במעשה, הוצאו שניהם להורג. אם כן מבחינת הקשרים החברתיים בין החשודים שנחקרו בשיון עולה תמונה של היכרות אישית או קרבה משפחתית בין רבים מהם. למעשה, על פי הפרוטוקול כל החשודים הללו הופללו על ידי יהודים אחרים שהכירו אותם בשמם או היו קרובי משפחה של חשודים אחרים. לרשת קשרים זו ניתן להוסיף מספר קטן של חשודים כגון רבי יעקב משמברי, סאמולטו (Samuleto) מוילאנובה, ויהודי בשם פרובנצאל (Provenzal), שהופללו

58 טכניקה זו שימשה לעיתים קרובות אינקוויזיטורים במאה הארבע עשרה: גיבן, אינקוויזיציה (לעיל, הערה 29), עמ' 40-41, 178-181; ארנולד, אינקוויזיציה (לעיל, הערה 29), עמ' 77-110.

במעורבות בקנוניה על ידי שניים או שלושה מהנחקרים בשיון.⁵⁹ הרושם הכולל שיוצר הפרוטוקול הוא שקנוניית הרעלת הבראות התבססה על התארגנות של כמה משפחות או מכרים. מסקנה זו מתיישבת היטב עם העובדה שהפרוטוקול משיון לא ייחס ליהודים אלו פעולה בקנה מידה נרחב, אלא הרעלה של מקורות מים אחדים בחלק המזרחי של אגם למן. החוקרים חשבו כי ההיקף הגיאוגרפי של הקנוניה היה מצומצם, ולכן הסיקו כי התארגנות המבוססת על היכרות אישית או משפחתית יכלה להספיק כדי להניע אותה. יש להניח כי מסקנה זו הייתה מבוססת גם על כך שקשרים חברתיים שוטפים התקיימו בין היהודים בקהילות הקטנות באזור זה.⁶⁰ רשת חברתית זו, סברו החוקרים, יכלה לשמש בסיס לארגון ההרעלה.

מנגד, התמונה העולה מהפרוטוקול המאוחר יותר, שנערך בשאטל, שונה למדי. חמשת החשודים שנחקרו שם לא הפלילו אף אחד מהיהודים האחרים שנעצרו באותו המקום והזמן, ולא דיווחו על התארגנות קהילתית מקומית כדי להפיץ את הרעל. כמו כן אין עדות לקשרי משפחה ביניהם, מלבד מקרה יחיד של אב ובנו.⁶¹ במקום זאת החשודים העידו (או אולצו להעיד) כי הקנוניה הייתה רחבת היקף, וכי היא אורגנה על ידי מנהיגים יהודים שהחשודים לא הכירו באופן אישי. שלושה מהם האשימו בכך אדם בשם רובי פירט (Rubi Peyret) מהעיר שמברי, שהיה כנראה רב.⁶² השנים הנותרים הפנו אצבע מאשימה לעבר שני יהודים עשירים, שגרו אף הם רחוק מאגם למן.⁶³ נראה כי פרוטוקול זה מציג תמונה שלפיה הקנוניה אורגנה משמברי, העיר הגדולה בסאבוי שבה שכנה גם הקהילה היהודית הגדולה ביותר. סביר להניח כי רעיון זה נראה הגיוני לחוקרים מכיוון שהציג את הארגון הבין-קהילתי היהודי בסאבוי כבסיס לקידום

59 ויטה וולפרם, מסמכים (לעיל, הערה 1), עמ' 167-171.

60 ברדלה, יהודים (לעיל, הערה 5), עמ' 28-35, 49, 397-398. ברדלה מראה כי הקהילות באזור המזרחי של אגם למן היו מהוותיקות בסאבוי, וחלקן יוסדו כבר במחצית השנייה של המאה השלוש עשרה. עם זאת הקהילות הללו היו קטנות יחסית וקרובות זו לזו מבחינה גיאוגרפית, ויש לשער שחבריהן רקמו קשרי משפחה ומסחר משותפים. למרבית הצער המקורות העבריים בנושא דלים ביותר, ומרבית המקורות הארכיונים הרלוונטיים נשמרו רק החל מהמחצית השנייה של המאה הארבע עשרה, כך שלא ניתן למפות קשרים אלו באופן מקיף: סגרה, מסמכים (לעיל, הערה 12), עמ' 288-317.

61 אקווטוס משאטל ובנו ג'וקטוס (Jocetus): ויטה וולפרם, מסמכים (לעיל, הערה 1), עמ' 172-174.

62 הפרוטוקול מתייחס אליו גם בכינוי magister Peyret: ויטה וולפרם (שם), עמ' 172.

63 שם, עמ' 172-174.

הקנוניה.⁶⁴ מעבר לכך, בעת החקירה בשאטל היו יהודי שמברי כולם תחת מעצר, וכבר קודם לכן נפתחה כנגדם חקירה בשל האשמות בהרעלת בארות.⁶⁵ ייתכן כי החקירה בשמברי הניבה 'וידויים' שהפלילו את מנהיגי היהודים במקום בארגון הקנוניה, ואלו שימשו כבסיס לשאלות שהוצגו לנחקרים בשאטל. שיטת פעולה זו הייתה מקובלת במאה הארבע עשרה, וזוהי אחת הסיבות לכך שהחקירות תועדו ופרוטוקולים שלהן נשמרו או הופצו.⁶⁶ מכל מקום, נראה כי בניגוד לפרוטוקול משיון, הפרוטוקול משאטל אינו מציג את הקנוניה כמבוססת על קשרי נאמנות משפחתיים או אישיים. כך למשל אגימטוס מג'נבה העיד כי רק לאחר שהחליט כבר לצאת למסע העסקים שלו באיטליה, זימן אותו הרב רובי פירט לשמברי כדי לתת לו את הרעל ולשכנע אותו להפיצו. נראה כי השניים, שחיו בערים מרוחקות יחסית, לא הכירו קודם לכן. יהודי אחר, ג'וקטוס משאטל, העיד ששימש סוכן משנה של רובי פירט, והעביר עבורו רעל ומכתבים המפרטים כיצד להשתמש בו לשני יהודים מווי (Vevey). במקרה זה ברור כי הרב לא נפגש עם המרעילים עצמם.

הרעיון שההרעלה אורגנה על ידי מנהיגות מרכזית נתמך גם בתיאור הפערים החברתיים בין מארגני הקנוניה לבין מבצעה. איקונטוס משאטל שאולץ להודות שהרעיל בארות בארצות השפלה היה קבצן שפשט יד והתחנן ללחם במהלך מסעו. האדם שנתן לו את הרעל לעומת זאת, יהודי בשם אבוגט (Abuget), היה לפי הפרוטוקול 'החזק והעשיר ביותר מבין היהודים של בס (Bas-Vully)'.⁶⁷ גם אקווטוס רובי (Aquetus Rubi) משאטל, שהורשע בהרעלת מקורות מים בג'נבה, היה אדם עני, שפשט רגל כתוצאה מהימורים על משחקי קוביות. הפרוטוקול אינו מוסר מידע ברור על מצבם הכלכלי של שאר המרעילים. ניתן היה לשער כי אגימטוס, שכזכור נסע לאיטליה לרגל עסקים, היה אדם אמיד. אלא שלא הוא היה הבעלים של בית המסחר ששלח אותו, והוא נסע כשליח בלבד. הרושם שהמרעילים היו עניים ושולחיהם היו עשירים

64 ברדלה, יהודים (לעיל, הערה 5), עמ' 21-58, 397-398, 400.

65 קוסטה דה באורגר, רשימות (לעיל, הערה 10), עמ' 101-103; ברדלה, יהודים (שם), עמ' 252-253, 256; סגרה, מסמכים (לעיל, הערה 12), עמ' 312; קוקס, הרוזן הירוק (לעיל, הערה 5), עמ' 70.

66 גיבן, אינקוויזיציה (לעיל, הערה 29), עמ' 23-51. כפי שראינו, גם הפרוטוקולים שנאספו במסמך מסאבוי נשלחו לעיר שטרסבורג, יחד עם מסמכים נוספים מסוג זה: ראו הערה 24 לעיל.

67 'Abuget judaeus de Basa potentior et ditior aliis judaeis de Basa' - ויטה וולפרם, מסמכים (לעיל, הערה 1), עמ' 173.

מתחזק על ידי העובדה שבשלושה מקרים מצוין כי האחרונים שילמו לראשונים תמורת המעשה. לפי הפרוטוקול איקונטוס קיבל מאבוגט שני פלורינים (Florenus - מטבע זהב נפוץ) כדי להרעיל בארות בארצות השפלה. אקווטוס רובי קיבל שישה סולידי של סאבוי (Solidus - מטבע כסף נפוץ) מיהודי בשם סאלאמינוס (Salaminus) כדי להרעיל שני מעיינות באזור ג'נבה. גם ג'וקטוס משאטל קיבל מרובי פירט חמישה סולידי גדולים של זהב (כנראה מטבע מקומי הדומה לפלורין) כדי לבצע פשע דומה.⁶⁸ הרעיון שהמארגנים העשירים נאלצו לשלם לפשוטי העם כדי לבצע את ההרעלה נראה הגיוני כחלק מהתפיסה שהקנוניה אורגנה על ידי מנהיגות מרכזית כלשהי. בעוד שעל פי הפרוטוקול בשיון הקנוניה הייתה מבוססת על קשרי נאמנות אישיים או משפחתיים, החוקרים בשאטל סברו כי רבים מהשותפים לפשע לא הכירו אחד את השני היטב. הם הגיעו לכאורה מאזורים שונים, השתייכו למעמד חברתי שונה, פעלו לאורך שטחים נרחבים, ולעיתים אפילו לא נפגשו פנים אל פנים. במצב עניינים זה, חשבו כנראה החוקרים, נועד התשלום למרעילים למלא את מקום הנאמנות האישית, המצטיירת מהפרוטוקול שנערך בשיון.

ניתן לסכם ולומר כי שני הפרוטוקולים שאוגדו יחדיו במסמך מסאבוי מציינים שתי תמונות שונות של הקנוניה. הפרוטוקול המוקדם יותר, שהועלה על הכתב בשיון למן אמצע ספטמבר, מציע כי הקנוניה הייתה עניין מקומי. כל המרעילים פעלו סמוך למקומות מגוריהם, בחלק המזרחי של אגם למן, והכירו האחד את השני באופן אישי. לעומת זאת הפרוטוקול המאוחר יותר, שנערך בשאטל בעשרה ובאחד עשר באוקטובר, מציינ קנוניה שארגנה מנהיגות מרכזית, שפעלה בעיקר משמברי. ככל הנראה רוב המרעילים לא הכירו האחד את השני באופן אישי, וחלקם קיבלו לכאורה תשלום כדי להפיץ את הרעל על פני שטחים נרחבים. נראה כי אכן במהלך שלושת השבועות שעברו בין החקירות חל שינוי בגישת השלטונות בסאבוי לשאלת אשמתם של היהודים בגרימת המגפה. ההאשמות המוקדמות, שהיו מקומיות באופיין, לא יכלו להסביר את התמותה האדירה שיצרה המגפה. ההאשמות המאוחרות, שהופיעו לראשונה (כנראה) בשאטל, הציגו תמונה של קנוניה בין-לאומית רחבת היקף ורבת משתתפים, שיכלה להסביר את היקף התמותה. על כן הנרטיב החדש היה זה שהפך מקובל גם במקומות אחרים באימפריה הגרמנית.⁶⁹

68 שם, עמ' 171-174.

69 האברקמפ, רדיפות (לעיל, הערה 11), עמ' 27-43; גראוס, מגפה (לעיל, הערה 11), עמ' 299-334, 161-167; זיגלר, המוות השחור (לעיל, הערה 6), עמ' 102-109.

השוואת היקפי הרדיפה של היהודים ושל הנוצרים בסאבוי, כפי שהם משתקפים מהמסמך, מחדדת עוד יותר את המסקנות הללו. כפי שראינו נוצרים הואשמו בהרעלת בארות ב-1348 עוד לפני שהיהודים הואשמו בכך.⁷⁰ בסיכום המסמך מסאבוי הבהיר אדון הטירה משיון כי האשמות אלו לא חדלו, וכי נוצרים הועמדו למשפט והוצאו להורג במקביל לחקירות נגד היהודים. עם זאת רדיפת היהודים הפכה רחבת היקף, וקהילות שלמות נשפטו והוצאו להורג.⁷¹ לעומת זאת המסמך מסאבוי נותן את הרושם כי רדיפת הנוצרים נותרה ממוקדת בנאשמים אחדים, ולא כללה האשמות נגד קבוצות מוגדרות בחברה הנוצרית.⁷² אדון הטירה מזכיר לדוגמה כי 'בהליך משפטי נשרפו בוילאנובה כל יהודי המקום, ובעיר אוגסט (August) נפשט עורם של שלושה נוצרים בעוון הפצת רעל. אני [אדון הטירה] הייתי נוכח במקום'.⁷³ הניגוד בין הענשת הקהילה היהודית כולה לבין הענשתם של נוצרים אחדים ברור. המסמך אומנם מעיד כי נוצרים רבים נענשו, אך מדגיש כי הם נעצרו ונשפטו לפני כן, כנראה כיחידים. לפיכך המסמך נותן יסוד להאמין כי בעוד שההאשמות נגד יהודים הפכו נרחבות והביאו לחיסולן של קהילות שלמות, אלו שכוונו נגד נוצרים נותרו ממוקדות ביחידים. אופי ההאשמות השתנה אף הוא, ובעוד שבשלב הרדיפה הראשונים הואשמו נוצרים מסוימים ביזמת ההרעלה, מאוחר יותר הואשמו נוצרים אחרים בשיתוף פעולה עם הקנוניה היהודית בלבד. אדון הטירה הדגיש כי '[הנוצרים הללו] אישרו שהרעל שפיזרו ניתן להם על ידי היהודים'.⁷⁴ על כן נראה כי במקביל לכך שהשלטונות הגיעו למסקנה שהקנוניה הייתה התארגנות נרחבת של יהודים לשם הרעלת בארות, הם הסיקו גם שהנוצרים שהשתתפו

70 הורו, המוות השחור (לעיל, הערה 2), עמ' 45, 222-223; נירנברג, קהילות (לעיל, הערה 4), עמ' 233-235; גינזבורג, שבת המכשפות (לעיל, הערה 4), עמ' 64-65.

71 לפחות בחלק מהמקומות. נראה כי בשמברי היה המצב שונה: קוקס, הרוזן הירוק (לעיל, הערה 5), עמ' 69-70; ברדלה, יהודים (לעיל, הערה 5), עמ' 250-257; קוסטה דה באורגר, רשימות (לעיל, הערה 10), עמ' 101-104.

72 בניגוד לאירועים שהתרחשו בפרובנס ובדרום צרפת בחודשים אפריל ומאי: הורו, המוות השחור (לעיל, הערה 2), עמ' 45, 222-223; נירנברג, קהילות (לעיל, הערה 4), עמ' 233-235; גינזבורג, שבת המכשפות (לעיל, הערה 4), עמ' 64-65.

73 'Scientes quod per iudicium combusti sunt apud Villam novam omnes judai ibidem existentes et in civitate Auguste propter veneni positionem, fuerunt etiam tres homines christiani excoriati, ad quos ego fui praesens' - ויטה וולפרם, מסמכים (לעיל, הערה 1), עמ' 174.

74 'asseruerunt, toxicum quod posuerunt sibi traditum fuerit per judaeos' - שם, עמ' 174.

לכאורה בעניין פעלו במצוות היהודים. מכאן שהשינוי באופי ההאשמות כלפי היהודים שינה גם את אופי ההאשמות נגד נוצרים, ועיצב את דפוסי הרדיפה המשפטית שניהלו השלטונות בסאבוי.

המסמך מסאבוי: גישה היסטורית חדשה לניתוחו, ותרומתו להבנת חיי היומיום של היהודים

המסמך מסאבוי מאיר שינוי שהתרחש באופי ההאשמות, בהיקפו, וברדיפה שהתפתחה כתוצאה מהן. הוא מתאר בפרטים את האופי ששיוו השלטונות לקנוניה בכל שלב, ואף מבהיר כיצד הם סברו שהיא אורגנה והתרחשה באופן מעשי. יש לשאול במה נבדלת תמונה היסטורית זו מהמסקנות שהציגה ההיסטוריוגרפיה המסורתית בנוגע למסמך. כאמור מרבית ההיסטוריונים תיארו את עמדת השלטונות כעוינות קבועה כלפי היהודים, ולא התייחסו לשינויים באופי ההאשמות והרדיפה. הסיבה לכך היא שרבים מהם התמקדו בשני פרטים מהעדות הראשונה במסמך, זו של הרופא בלביני מתונן. הפרט הראשון היה האזכור של טולדו כעיר שממנה הגיע רבי יעקב, לכאורה אחד ממארגני הקנוניה. רבים מההיסטוריונים ראו בכך עדות שטולדו נתפסה על ידי החוקרים כמרכז הקנוניה היהודית.⁷⁵ מניתוח המסמך ניתן לומר כי נוסף על כך שטענה זו אינה מבוססת על ראיות ברורות מפרוטוקול החקירה משיון, היא מסתירה את העובדה שפרוטוקול זה ייחס לקנוניה אופי מקומי. כפי שראינו רבי יעקב המדובר היה רק אחד מבין הנאשמים בארגון הקנוניה, וליהודים מקומיים כגון בנדיטונוס, פרובנצאל, אקווטוס ממונטרו ובלביני עצמו היה ככל הנראה תפקיד מרכזי יותר. גם הפרוטוקול משאטל, שהציג את הקנוניה כמבצע רחב היקף, לא טען שמרכזה היה בטולדו, אלא הצביע דווקא על שמברי כמוקד ההתארגנות. הפרט השני שהסיט היסטוריונים מניתוח שיטתי של המסמך מסאבוי היה השערתו של בלביני כי מקורו של הרעל היה מבסיליסק, לטאה ארסית אגדית.⁷⁶ פרט זה הוא שהביא היסטוריונים רבים

75 מסלר, כישוף יהודי (לעיל, הערה 10), עמ' 308-312; גינזבורג, שבת המכשפות (לעיל, הערה 4), עמ' 67; גול, המוות השחור (לעיל, הערה 16), עמ' 149; פוליאקוב, אנטישמיות (לעיל, הערה 17), עמ' 110; בארון, היסטוריה (לעיל, הערה 17), עמ' 162; טרכטנברג, השטן והיהודים (לעיל, הערה 17), עמ' 104.

76 ויטה וולפרם, מסמכים (לעיל, הערה 1), עמ' 170; מסלר, כישוף יהודי (לעיל, הערה 10), עמ' 310.

למסקנה כי החוקרים ראו ביהודים מכשפים שיצרו את ההרעלה באמצעים על־טבעיים. מכאן הייתה הדרך קצרה לטענה שהנוצרים טפלו על היהודים האשמות מופרכות, ולא ראו צורך לספק הוכחות משכנעות לאשמתם.⁷⁷ בהתבסס על ניתוח המסמך, טענה זו אינה משכנעת בשני מישורים. הראשון הוא שהרוב המכריע של תיאורי הרעל שמופיעים במסמך מסאבוי אינם כוללים כל מידע על שימוש בכישוף או בקסם, כפי שהראתה מסלר.⁷⁸ תיאורים אלו כוללים לרוב אזכור של צבע הרעל, כמותו, והכלי שבו הוא נשמר, ותו לא. במישור השני והמורכב יותר, ראינו שסביר להניח שהחוקרים אכן ניסו לברר את אשמתם של היהודים, לפחות בשלב הראשון של החקירה, ופעלו כדי לאסוף ראיות של ממש בנושא. כל אחד מהעדים בשיון נחקר יותר מפעם אחת, העדויות שנגבו מהם היו מפורטות, והן הוצלבו אחת עם השנייה. נהלי החקירה היו קפדניים, והתיעוד דקדקני. אין בכך כדי לערער את הקביעה הברורה מאליה שהחוקרים בסאבוי טעו בסופו של דבר, וטפלו על היהודים האשמות שווא. עם זאת יש להניח כי חקירה כה נרחבת נועדה בוודאי להגיע למסקנות של ממש, ולא רק כדי לספק תירוץ לרדיפות כנגדם. על כן יש לסכם ולומר כי ניתוח שיטתי של המסמך מסאבוי מעלה מסקנות שונות באופן מהותי מאלו שהציעה ההיסטוריוגרפיה הקיימת לגבי אופי ההאשמות כלפי היהודים והדינמיקה של הרדיפה נגדם.

הקריאה השיטתית בפרוטוקולים מראה כי למרות האופי המוטה שלהם ניתן לדלות מהם כמה תובנות על אודות חיי היומיום של יהודי סאבוי באמצע המאה הארבע עשרה, בהשראת שיטתו של לה-רואה לדורי. כך למשל ניתן להצביע על השיוך הסוציו-אקונומי של חלק מהיהודים שנזכרו במסמך מסאבוי: ראינו שמצד אחד החשודים היו רבנים, עשירים, רופא וסוחר זוטר, ומצד שני גם קבצן ומהמר. ניתן גם לקבל כמה רמזים על מהות הקשרים בין היהודים בקהילות שבחלקו המזרחי של אגם למן, ונראה כי אלו היו הדוקים למדי. כמו כן ניתן ללמוד על יהודים מסאבוי שנדדו הרחק עד דרום איטליה וארצות השפלה, עדות למעמדה המרכזי של הרוזנות כצומת מסחר. לכל הפרטים הללו יש ערך היסטורי מסוים, אך הוא מוגבל לאור קיצורו של המסמך והתמקדותו בנושאים אחרים. הפרטים המקריים המצוינים לעיל אינם מאפשרים להציג ניתוח משכנע של

77 בארון, היסטוריה (לעיל, הערה 17), עמ' 162; גינבורג, שבת המכשפות (לעיל, הערה 4), עמ' 68-69; זיגלר, המוות השחור (לעיל, הערה 6), עמ' 102; נול, המוות השחור (לעיל, הערה 16), עמ' 149.

78 מסלר, כישוף יהודי (לעיל, הערה 10), עמ' 312-309.

המבנה החברתי או הכלכלי של הקהילות בסאבוי, ולשם כך יש לפנות למקורות ארכיונים אחרים ונרחבים יותר, כפי שעשה תומס ברדלה בספרו.⁷⁹ לעומת זאת המסמך הנידון מציג תמונה טובה של הגישה והרעיונות שהנחו את השלטונות הנוצריים באזור ביחסם אל היהודים. הרעיון ששלטונות אלו פנו לרדיפת היהודים ברצון, בלא שיזמו חקירה מעמיקה של ההאשמות שהועלו כנגדם, נראה בלתי משכנע. החקירות התנהלו בתחילה באופן מדוקדק למדי, והצטרפו לראיות שנאספו כנגד היהודים בדופינה.⁸⁰ נוסף על כך התגברות התמותה שגרמה המגפה במקביל להתקדמות חקירות שכנעה את השלטונות שמקורות המים אכן הורעלו.

המסמך מסאבוי מבהיר צד נוסף בדינימיקה החברתית שהובילה לרדיפה: הרעיון שהארגון הקהילתי והחברתי של היהודים בסאבוי אפשר להם לבצע קנוניה שכזו. הפרוטוקול משוין מדגיש את האופי המקומי של הקנוניה ואת התבססותה על קשרי נאמנות אישיים, אך כבר בו ניתן למצוא התייחסויות לקהילה ככלי חשוב לצורך ביצוע ההרעלה. כך למשל אילצו החוקרים את בלביני לומר שמנהיגי היהודים איימו עליו בחרם אם לא ישתתף בקנוניה, ולהוסיף שהם נתנו את ההוראה להרעיל את הבארות 'בהתאם לחוקיהם'.⁸¹ ראינו גם שפגישותיהם הסדירות של מנהיגי הקהילה בוילאנובה עוררו את חשדם של החוקרים. ההחלטה שיוחסה לחשודים (באופן הגיוני) להגן על כל היהודים מפני הרעלת המים שבהם השתמשו באופן יומיומי הביאה את החוקרים למסקנה שקנוניה מסוג זה חייבת הייתה להתקיים בתמיכתה של מסגרת קהילתית. הפרוטוקול משאטל לעומת זאת מדגיש דווקא את הקשר בין הקהילות היהודיות באזורים שונים ברחבי סאבוי. טקסט זה מציע כי דווקא ליכולת של רבנים או עשירים בשמברי או במרכזים אחרים לארגן פעולה של היהודים באזורי הפריפריה של סאבוי היה תפקיד בקידום הקנוניה. קשרים בין-קהילתיים אלו הם שאפשרו לכאורה למנהיגי הקנוניה למצוא משתפי פעולה שיפיצו את הרעל עבורם, ואף להעביר להם תשלום, הנחיות, ואת הרעל עצמו. אף כי המסמך אינו מציין זאת בפירוט, ניתן לשער כי

79 ברדלה, יהודים (לעיל, הערה 5).

80 פוברו, אלימות אנטייהודית (לעיל, הערה 4), עמ' 20-24; מסלר, כישוף יהודי (לעיל, הערה 10), עמ' 299-307; קוסטה דה באורגר, רשימות (לעיל, הערה 10), עמ' 101-104; ברדלה, יהודים (לעיל, הערה 5), עמ' 248-253, 256; קוקס, הרוזן הירוק (לעיל, הערה 5), עמ' 69-70.

81 'per ordinationem judaeorum magistrorum suae legis' - ויטה וולפרם, מסמכים (לעיל, הערה 1), עמ' 168.

האפשרות של חלק מהיהודים לכתוב אחד לשני בעברית תרמה לרעיון שהם עשויים להעביר ביניהם מסרים מוצפנים כחלק מהקנוניה. מכל מקום, ברור כי עצם היותם של היהודים מיעוט מובחן מבחינה פוליטית, לשונית ודתית, ובעלי ארגון קהילתי ובין-קהילתי חזק גרמה להאשמות נגדם להיראות משכנעות יותר. המסמך מסאבוי פותח בפנינו צוהר לתפיסת השלטונות בסאבוי את נתיניהם היהודים, ולסקירת השינויים שחלו בתפיסה זו במהלך חודשי הסתיו של שנת 1348. נראה כי רוזן סאבוי והאצילים הבכירים ברוזנות לא מיהרו בתחילה לאמץ את ההאשמות ולפעול נגד היהודים. התגברותה של המגפה והעובדה שיהודי הדופינה הורשעו כבר בהרעלת בארות הובילו אותם להורות על חקירת העניין. בשלב הראשון נראה כי החוקרים לא ביקשו להאשים את כל היהודים בשותפות בקנוניה, אלא התמקדו בחשודים יחידים. ככל שהתקדמה החקירה ונאספו 'ראיות' ו'יודים' של חשודים, נטו החוקרים והשלטונות לראות בהרעלה קנוניה רחבת היקף. התמותה הנרחבת במגפה, וכן הרעיון שהרעלת מקווי המים חייבה התארגנות של כל היהודים כדי להימנע מפגיעה בעצמם, חיזקו קו מחשבה זה. במהלך חודש אוקטובר הפכה החקירה ממוקדת יותר בהשגת הרשעות מהירות, והדגישה את אופייה הנרחב לכאורה של ההרעלה. כתוצאה מכך נתפסו היהודים כולם כשותפים בקנוניה, והרדיפה הופנתה כנגד קהילות שלמות. זהו מודל ההאשמות שהופץ צפונה, לשטרסבורג ולקהילות אחרות ברחבי האימפריה הגרמנית, והוא שגרם לרדיפה הנרחבת של היהודים שם בימי המגפה השחורה.